

УДК 94:314.1:316.3:913.375(477.5)"192"
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.9>

Жмака В. М.

Сумський фаховий коледж економіки і торгівлі

СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ МІСТ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ДОБУ НЕПУ (20-ТІ РОКИ ХХ СТ.)

У статті, використавши матеріали переписів населення 1923 і 1926 рр., а також наукову літературу, автором здійснено спробу з'ясувати соціальний склад населення міст Лівобережної України в 1920-ті рр., тобто в добу непу. Відстежено динаміку змін найбільших соціальних груп населення міст регіону за період між переписами 1923 і 1926 рр.

Зазначено, що модернізаційні процеси 20-х рр. ХХ ст. на провідні позиції висунули нові категорії населення, яких не знала попередня практика. Визначено, що найбільшими за розміром і значенням у містах регіону були три соціальні групи: службовці, робітники і «господарі», які складали переважну більшість серед самодіяльного населення. Чисельність цих трьох основних соціальних груп неухильно зростала (особливо службовців і робітників), у чому чимала заслуга нової економічної політики.

Наголошено, що віра в неп збільшила кількість господарів-одинаків, непманів та інших «господарів». Чисельними були й «інші самодіяльні», до яких належали медики, педагоги, адвокати, духовенство, військові, техніки, прислуга та ін. Разом із тим, зменшився відсоток безробітних, причому у всіх містах регіону.

Відзначено, що кожна з соціальних груп в округових і неокругових містах мала різну вагу, що пояснюється характером і рівнем розвитку міст різних типів. Зокрема, в округових центрах переважали службовці та робітники, що пов'язано з більшою кількістю адміністративних установ і промислових об'єктів. Натомість у неокругових, периферійних містах найчисельнішою соціальною групою були «господарі», оскільки міста даного типу не мали такої адміністративної ваги і потужної промислової бази.

Наприкінці, автор робить висновок, що в роки (і завдяки) нової економічної політики відбулися значні зміни у соціальній структурі міського населення не лише Лівобережжя, а й усієї країни.

Ключові слова: місто, Лівобережжя, самодіяльне населення, соціальний склад, робітники, службовці, господарі, безробітні.

Постановка проблеми. Революція 1917 р. ліквідувала становий поділ громадян, який існував у дожовтневий період, відбулася переорієнтація на класи і професійні групи. Так, 1917 р. найбільш чисельною соціальною групою була інтелігенція і службовці, які становили 26,1% міського населення України. На дрібну буржуазію і дрібних капіталістів припадало 25,3% жителів міст. Частка пролетаріату визначалась у 23,2%, напівпролетаріату – 21,3%. Представники середньої і великої буржуазії та поміщики налічували 4,1% міських жителів України [13, с. 36]. Модернізаційні процеси 1920-х рр. у цьому відношенні займають особливе місце, оскільки неп, розвиток промисловості на провідні позиції висунули нові категорії населення, яких не знала попередня практика. Тому досить важливим є з'ясування питання про соціальну (соціально-класову) структуру самодіяльного міського населення Лівобережної України років непу. Для його розв'язання скористаємося

матеріалами переписів 1923 і 1926 років, які є найбільш репрезентативними у висвітленні соціальної структури міського населення 20-х років минулого століття [3; 12].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Біля витоків дослідження соціально-демографічних процесів у містах України стояли А. Хоменко [20], Ю. Корчак-Чепурківський [10], М. Птуха [15]. Зачіпає питання зайнятості населення в українських містах років непу, оперуючи даними переписів 1923 і 1926 рр., І. К. Вологодцев [2].

Монографічні дослідження соціально-класової структури означеного періоду з'явилися наприкінці 1970-х рр. Серед них виділяється колективна узагальнююча робота «Изменение социальной структуры советского общества, 1921 – середина 30-х годов» [7]. У ній окреме місце відводиться й вивченню соціальної структури міст, де автори в руслі марксистсько-ленінської ідеології викривають так звані «деструктивні» елементи

суспільства. В українській радянській історіографії одним із перших до цієї тематики звернувся Ф. Г. Турченко, який у своєму дисертаційному дослідженні та статті розглядає зміни в соціально-класовій структурі міського населення України впродовж 1920-х рр. [18–19].

Новим етапом у дослідженні даної тематики став період перебудови, коли дослідники знову повертаються до вивчення цієї проблеми – узагальнюючі праці В. Б. Жиромської [5–6]. Вагомим внеском у вивчення соціально-класової структури українських міст є колективна робота С. В. Кульчицького, І. К. Рибалки, Ф. Г. Турченка «Очерки развития социально-классовой структуры УССР, 1917–1937» [13], в якій досліджено зміни чисельності та складу робітництва, а також інших прошарків суспільства в соціально-класовій структурі міського населення України 20-х рр. XX ст. На рубежі 1980–90-х рр. з'являються роботи присвячені вивченню окремих соціальних груп: робітництва [1], інтелігенції [9; 17] та ін.

У роки незалежності, науковці продовжили досліджувати дану проблему. Заслуговує на увагу монографія В. В. Підгаєцького «Города Украины в годы нэпа (вариант клиометрического подхода к анализу социальных структур)» [14], у якій автор детально розглядає життя міст України 1920-х рр. (демографічні, економічні, соціальні процеси). Дослідник, використовуючи матеріали переписів 1923 і 1926 рр., особливу увагу приділяє вивченню соціальної структури міського населення України як окремо по містах різних типів (округові та неокругові), так і надає загальні висновки.

Тривають дослідження окремих соціальних груп, наприклад непманів: роботи О. Сушка [16], А. Кравченка [11]. З'являються праці присвячені вивченню соціального складу населення конкретного міста, зокрема Харкова [8]. Однією з останніх є публікація Д. Гриня «Соціальна стратифікація в містах України 1920–30-х років: історіографія та джерела» [4], у якій автор аналізує історіографію змін саме соціальної структури міського населення 20–30-х рр. минулого століття.

Як бачимо, науковці в тій чи іншій мірі зверталися до вивчення соціальної (соціально-класової) структури населення у зазначений період. Однак, робіт у яких детально проаналізовано соціальний склад населення міст, і зокрема міст Лівобережжя, практично немає. Тож ж даною публікацією спробуємо дещо заповнити дану прогалину.

Постановка завдання. Метою статті є з'ясування соціального складу населення міст Лівобережної України в 1920-ті рр., прослідкувати за динамікою змін найбільших соціальних груп населення міст регіону за період між переписами 1923 і 1926 рр.

Виклад основного матеріалу. Існують різні дефініції поняття «самодіяльне населення». Проте всі вони відображають головні його ознаки: самодіяльне населення – частина населення, яка зайнята виробничою діяльністю, має самостійне джерело засобів до існування, а також категорії населення, які в певний час не працюють через незалежні від них причини.

Згідно з узагальненими даними (див. табл. 1), в 1923 р. у 10 округових центрах регіону кількість

Таблиця 1

Соціальний склад самодіяльного населення міст Лівобережжя

Тип міста	1923 р.						
	Разом самодіяльного населення	% самодіяльного населення серед усього населення	Робітники	Службовці	Господарі	Безробітні	Інші самодіяльні
Округові	279.607 100%	43,7	<u>63.498</u> 100%	<u>66.007</u> 100%	<u>39.770</u> 100%	<u>30.649</u> 100%	<u>79.683</u> 100%
Неокругові	–	–	–	–	–	–	–
Всього	<u>279.607</u> 100%	43,7	<u>63.498</u> 100%	<u>66.007</u> 100%	<u>39.770</u> 100%	<u>30.649</u> 100%	<u>79.683</u> 100%
1926 р.							
Округові	<u>357.728</u> 79,9%	47,6	<u>86.175</u> 86,4%	<u>120.824</u> 90,9%	<u>46.284</u> 63,8%	<u>32.188</u> 93,1%	<u>72.257</u> 67,1%
Неокругові	<u>89.771</u> 20,1%	46,1	<u>13.600</u> 13,6%	<u>12.093</u> 9,1%	<u>26.282</u> 36,2%	<u>2.376</u> 6,9%	<u>35.420</u> 32,9%
Всього	<u>447.499</u> 100%	47,3	<u>99.775</u> 100%	<u>132.917</u> 100%	<u>72.566</u> 100%	<u>34.564</u> 100%	<u>107.677</u> 100%

Складено автором на основі: [3, с. 486–510; 12, с. 16–19, 92–103]

самодіяльних нараховувалось 279 607 чол., або 43,7% від усього населення даних міст. Найбільша їх кількість налічувалась у столиці, місті Харкові – 152 296 чол., що становило 47,4% від усього населення міста. Далі йшла Полтава – 37 290 чол., або 42,5%, потім Кременчук – 21 622 чол., або 39,3% від жителів міста та ін. Найменше самодіяльного населення в абсолютних числах було в Куп'янську – 4 811 чол., хоча у відсотках це становило 47,1% від усього населення міста і було другим показником після Харкова. Найменший відсоток самодіяльних зафіксовано у Ромнах – 36,9% і Прилуках – 37% [12, с. 16–19].

За соціальним складом 1923 р. в округових містах Лівобережжя відсоток службовців і робітників був майже однаковим, відповідно 23,6% (66 007 чол.) і 22,7% (63 498 чол.) (див. табл. 1). В округових центрах частка службовців сягала 13,6–27,6%. У Куп'янську, Лубнах і Харкові в соціальній структурі службовці посідали перше місце. В Кременчуці, Ізюмі і Полтаві вони становили другу за величиною соціальну групу. В абсолютних числах найбільше службовців налічувалось (крім столиці – 42 036 чол.) у Полтаві – 7 748 чол., Кременчуці – 4 261 чол., Сумах – 2 525 чол. [12, с. 95]. Тобто найбільше службовців перебувало у великих адміністративних центрах, де розміщувалось багато адміністративних установ і організацій.

У 5 округових містах у соціальній структурі самодіяльного населення на першому місці перебували робітники. До таких міст належали Кременчук, Ізюм, Полтава, Прилуки, Ромни. Відсоток робітників у цих містах перебував у межах 22,3–26,4%. Ще в 4 округових містах: Лубнах, Ніжині, Сумах і Харкові робітники посідали друге місце, і лише в Куп'янську вони становили третю за величиною соціальну групу після службовців і «господарів». Абсолютні числа мали дещо інший вигляд. Найбільше робітників налічувалось у Харкові – 35 212 чол., Полтаві – 8 452 чол., Кременчуці – 5 371 чол. Найменше робітничого елементу знаходилося у Куп'янську – 670 чол. та Ізюмі – 1 366 чол. [12, с. 92].

Третє місце в соціальній структурі населення округових міст 1923 р. було за «господарями», які дорівнювали 14,2% самодіяльного населення (39 770 чол.). У Ніжині й Сумах ця соціальна група виходила на перше місце, маючи відповідно 29,6% і 20,9% самодіяльного населення міста. У Куп'янську, Прилуках і Ромнах «господарі» становили другу за величиною соціальну групу. Найменшою дана група була в Кременчуці – 12,4%

і Харкові – 11,4% (четверте місце), хоча в абсолютних числах Харків не мав собі рівних – 17 363 особи. Високі показники були в Полтаві – 4 841 чол. та Ніжині – 4 074 чол. [12, с. 96–97]. З-поміж «господарів» найчисельнішими були дрібні підприємці, тобто господарі-одинаки, яких налічувалося 33 648 чол., або 84,6%. Їх частка серед «господарів» в округових містах 1923 р. перебувала в межах від 57,1% (Ізюм) до 91,8% (Кременчук). В абсолютних числах найбільше господарів-одинаків знаходилося у Харкові – 15 671 чол., найменше – 483 чол. у Куп'янську. На другому місці були «господарі», які працювали лише з членами сім'ї або членами артїлі, тобто представники середнього капіталу. Їх чисельність налічувала 4 957 чол., або 12,5%. Частка осіб, що належали до середньої буржуазії серед «господарів» округових міст регіону становила від 5,5% у Кременчуці до 42,3% в Ізюмі. За абсолютними числами найбільша їх кількість була в столиці – 1 074 чол., найменша – по 147 чол. у Кременчуці та Лубнах. Представники великої буржуазії, до яких відносимо господарів із найманими робітниками, тобто непманів, які були зайняті головним чином у кустарно-ремісничій промисловості, торгівлі й сільському господарстві, дорівнювала 2,9% (1 165 чол.). Їх частка серед «господарів» в округових містах становила 0,6–3,6%. В абсолютних числах найбільше непманів перебувало в Харкові – 618 чол., значна їх кількість була в Полтаві – 131 чол. і Ромнах – 85 чол. Найменше непманського елементу знаходилося в Ізюмі та Куп'янську, відповідно 6 і 10 чол. [12, с. 96–101].

Досить великий відсоток становили безробітні – 11% (30 649 чол.). Найбільшим він був у Кременчуці – 15%, найменшим у Прилуках – 6% і Ніжині – 6,3%. За абсолютними числами найбільше безробітних мешкало в столиці – 17 460 чол., Полтаві – 4 256 чол., Кременчуці – 3 242 чол. Найменша кількість осіб, що не мала роботи, знаходилась у Куп'янську, Ізюмі та Прилуках (491–597 чол.) [12, с. 16–19].

Майже третину – 28,5% (79 683 чол.) становили «інші самодіяльні» (військові; прислуга; особи, які не мали або не зазначили заняття; члени сім'ї, які допомагали у занятті; особи «вільних професій» (техніки, медики, педагоги, художники, адвокати, духовенство) та ін.). В 1923 р. у 10 округових містах відсоток «інших самодіяльних» перебував у межах від 26,4% у Харкові до 39,1% у Куп'янську. Абсолютні числа визначили кількість «інших самодіяльних» найбільше в Харкові – 40 225 чол., Полтаві – 11 993 чол.,

Кременчуці – 6 061 чол. Найменше таких самодіяльних знаходилось в Ізюмі – 2 011 чол. та Куп'янську – 1 883 чол. [12, с. 95–97, 102–103].

Перепис 1926 р. визначив кількість самодіяльних у 447 499 чол., або 47,3% від усього населення міст регіону. На долю округових міст припадало 79,9% самодіяльного населення. Кількість самодіяльних в округових центрах 1926 р. порівняно з 1923 р. зросла на 27,9% нараховуючи 357 728 чол., що становило 47,6% від усього населення округових міст (див. табл. 1). Частка самодіяльного населення зросла майже у всіх округових центрах. Найвищий показник самодіяльних мав Харків – 50,6%, високим він був у Полтаві, Кременчуці, Куп'янську, сягаючи 45–46,1%. Поряд зі збільшенням частки зросли й абсолютні величини. На 38,7% до 211 218 чол. зростання відбулося у Харкові, у Сумах їх кількість збільшилась на 34,1% до 18 942 чол., у Прилуках – на 27,2% до 12 587 чол. Незважаючи на зменшення частки, число самодіяльних у Куп'янську збільшилось до 6 982 чол., або 45,1%. Проте Ізюм і Ромни, хоча й мали збільшення частки самодіяльного населення, але їх абсолютна кількість скоротилась на 30,8% і 14,9% відповідно [3, с. 486–509]. Скорочення кількості самодіяльних в Ізюмі і Ромнах у першу чергу пов'язане зі зменшенням загальної чисельності населення у цих містах.

Як і раніше, в соціальній структурі самодіяльного населення округових міст перше місце належало службовцям, про це свідчать дані таблиці 1. Загалом 1926 р. їх кількість у містах Лівобережжя становила 132 917 чол., або 29,7% усього самодіяльного населення. На долю округових центрів припадало 90,9% (120 824 чол.), що дорівнювало 33,8% соціального складу населення міст даного типу. Порівняно з 1923 р. їх кількість зросла на 83%. Якщо раніше серед соціального складу населення округових центрів, службовці переважали лише в трьох містах, то тепер лише в Ніжині і Сумах ця соціальна група була на другому місці, у решті округових міст вона посідала першу позицію. У всіх 10 округових центрах регіону частка службовців зросла і перебувала в межах 18,3–38,9%. Найбільше чисельність службовців збільшилась у Прилуках – на 107,6%, Куп'янську – на 98,1%, Харкові – на 95,6%, Кременчуці – на 70%. Найменший показник збільшення кількості службовців був в Ізюмі – 28,6% [3, с. 486–509]. Таке велике збільшення чисельності службовців свідчить про зростання ролі адміністративного апарату. Збільшення «кабінетництва», чиновництва в свою чергу породжувало бюрократизм,

тяганину і суперечності між різними інстанціями. На фоні декларованої нової економічної політики це було гальмом, яке заважало розвитку, викликаючи недовіру до себе в суспільстві.

На другому місці після службовців були робітники, яких 1926 р. налічувалося 99 775 чол., або 22,3% самодіяльного населення. З цієї цифри 86 175 чол., або 86,4%, припадало на округові міста, що дорівнювало 24,1% самодіяльного населення міст даного типу. Порівняно з 1923 р. кількість робітників в округових центрах збільшилась на 22 677 чол., або 35,7%. Проте, на відміну від 1923 р., коли в 5 округових містах ця соціальна група посідала перше місце, 1926 р. лише в Сумах робітничий елемент займав чільну позицію, становлячи 34,6% самодіяльного населення міста. У цілому частка робітників у соціальному складі населення округових міст Лівобережжя впродовж 1926 р. перебувала в межах 15–34,6%. Порівняно з 1923 р. кількість робітничого елементу в Ізюмі, Ромнах і Прилуках скоротилась відповідно на 45,9%, 37,2%, 8,4%. Особливо відчутних втрат зазнали Ізюм і Ромни, що пояснюється загальним скороченням кількості жителів у цих містах, а також виділенням у ході перепису 1926 р. станції Ізюм-Вокзальний у селище міського типу, яке було переписано окремо від міста Ізюм. Тому паровозо-ремонтні майстерні, що знаходились на станції і раніше вважались міськими, 1926 р. були вилучені, віднявши таким чином відповідну кількість робітників. Решта 7 округових міст регіону мали зростання. Найбільшим воно було в Сумах, де кількість робітників збільшилась на 130,8%, налічуючи 1926 р. 6 650 чол., на 56% зросло робітництво в Куп'янську, на 51,7% до 53 426 чол. збільшилась кількість робітничого елементу в Харкові тощо [3, с. 486–509]. Загалом збільшення робітництва відбувалося у потужних промислових центрах, таких як Харків, Суми, повільніші темпи були в Кременчуці, Полтаві та ін.

Третьою за чисельністю соціальною групою в містах регіону 1926 р. були «господарі» – 72 566 чол., або 16,2% самодіяльного населення (див. табл. 1). Переважна більшість – 46 284 чол., або 63,8%, припадало на округові міста. Серед соціального складу самодіяльного населення округових центрів Лівобережжя «господарі» становили 12,9%, що на 1,3% менше ніж 1923 р., проте в абсолютних числах це на 6 514 чол., або 16,4%, більше. Ця соціальна група продовжувала становити більшість у Ніжині, хоча її частка зменшилась на 4,3%. У цілому частка «господарів» упродовж 1926 р. в округових містах становила

від 9,5% у Харкові до 26% у Прилуках. Абсолютні числа свідчать, що в 7 округових центрах регіону кількість «господарів» зросла, в Сумах вона перебувала майже на одному рівні, а в Ізюмі і Ромнах зменшилась. Велике збільшення дана соціальна група мала в Куп'янську, Кременчуці, Лубнах, Прилуках (на 45,9–71,8%). У Харкові «господарів» було найбільше – 20 029 чол., найменше – в Ізюмі, лише 674 чол. [3, с. 486–509]. Збільшення кількості «господарів», на наш погляд, стало можливим завдяки новій економічній політиці. Частина колишніх власників та ті, хто розраховував мати власну справу, відкривали й розвивали своє виробництво, вели комерційну діяльність, сподіваючись, що нові перетворення, зумовлені непом, допоможуть їм у цьому, вкладаючи кошти і залучаючи більше робочої сили на свої підприємства і господарства.

Серед загальної кількості «господарів» у містах регіону 1926 р. найчисельнішу групу становили господарі-одинаки – 43 701 чол., або 60,2%; потім йшли господарі, які працювали лише з членами сім'ї або членами артілі – 25 496 чол., або 35,1%; непманів налічувалося 3 369 чол., або 4,7%. В округових центрах 1926 р. порівняно з 1923 р. загальна чисельність господарів-одинаків скоротилась на 4,1% і налічувала 32 284 чол., або 69,8%. Як бачимо, зменшилося не лише абсолютне число, але значною мірою і частка. Якщо у Харкові кількість господарів-одинаків в абсолютних числах залишилася без змін, то в Ромнах, Ізюмі, Сумах і Ніжині їх чисельність скоротилась на 18,9–40%. У решті 5 округових міст відбулося збільшення кількості дрібних підприємців, яке становило 4,1–36,8%. Втім, частка зменшилася у всіх округових містах без винятку. Кількість представників середнього капіталу, до яких відносимо господарів, котрі працювали лише з членами сім'ї або членами артілі в округових містах регіону, 1926 р. зросла більше ніж у 2,3 рази нараховуючи 11 815 чол., частка збільшилася до 25,5%. Зростання охопило 8 округових центрів і сягало від 56,6% у Сумах до майже 8 раз у Кременчуці. Лише в Ромнах та Ізюмі чисельність представників середнього капіталу скоротилась відповідно на 6% і 47,7%, що головним чином пояснюється зменшенням загальної кількості «господарів» у цих містах. Частка даної групи «господарів» становила від 17,2% у Харкові до 51,2% у Куп'янську, хоча в абсолютних числах Харків не мав конкурентів – 3 445 чол., найменше представників середнього капіталу знаходилося в Ізюмі – 236 чол. та Лубнах – 251 чол. Чисельність

непманів в округових містах 1926 р. порівняно з 1923 р. зросла на 87,6% до 2 185 чол., збільшивши частку серед «господарів» до 4,7%. Збільшення кількості представників даної групи «господарів» відбулося у всіх округових центрах регіону, становлячи від 36,8% у Сумах до 6,5 раз у Куп'янську. В абсолютних числах найбільше непманського елементу знаходилося у Харкові – 911 чол., значна їх кількість була в Полтаві – 315 чол. і Прилуках – 216 чол. Частка, що припадала на дану групу «господарів», 1926 р. в округових містах була в межах 3,2–6,9% [3, с. 486–509]. Отже, зростання кількості представників середнього і великого капіталу свідчило про стабілізацію і розвиток економіки, головним рушієм якої була нова економічна політика.

В 1926 р. у містах Лівобережжя було зафіксовано 34 564 чол., або 7,7% безробітних. Абсолютна більшість із них припадала на округові міста – 32 188 чол., або 93,1%. Порівняно з 1923 р. частка безробітних в округових центрах дещо знизилась, становлячи 1926 р. 9%, хоча в абсолютних числах кількість безробітних збільшилася на 5%, до 32 188 чол. У 8 округових містах частка безробітних знизилась і лише в Лубнах і Ромнах цей показник зріс. Найнижчий відсоток безробітних був у Прилуках, Ізюмі, Куп'янську, Сумах, який становив 3,9–4,4%. Найбільшим безробіття було в Кременчуці, Лубнах і Полтаві, сягаючи 10,3–11,3%. В абсолютних числах найбільше безробітних знаходилося у Харкові – 20 334 чол., Полтаві – 4 263 чол., Кременчуці – 3 001 чол. Лише 165 чол., що не мали роботи, мешкали в Ізюмі, 296 чол. – у Куп'янську [3, с. 486–509].

Майже четверту частину становили «інші самодіяльні», яких 1926 р. нараховувалося 107 677 чол., або 24,1% самодіяльного міського населення регіону. Більшість «інших самодіяльних» розташовувалось в округових центрах, їх частка дорівнювала 67,1%. Порівняно з 1923 р. як частка, так і абсолютна кількість «інших самодіяльних» в округових містах, зменшилась, налічуючи 72 257 чол., або 20,2% самодіяльних. Відсоток «інших самодіяльних» в округових містах 1926 р. перебував у межах від 16,7% у Харкові до 36,4% у Ніжині. До речі, Ніжин був єдиним округовим центром, де частка «інших самодіяльних» порівняно з 1923 р. зросла. В решті округових міст цей показник знизився, становлячи 4,1–9,7%. В абсолютних числах три міста: Ніжин, Куп'янськ і Прилуки навіть мали збільшення кількості «інших самодіяльних», відповідно на 30,6%, 25,2%, 9,1%. Незважаючи на скорочення,

найчисельнішими «інші самодіяльні» залишались у Харкові – 35 202 чол., Полтаві – 10 386 чол., Кременчуці – 5 506 чол. [3, с. 486–509].

Частка самодіяльного населення, що 1926 р. припадала на неокругові міста, сягала 20,1%, дорівнюючи 89 771 особі, що становило 46,1% від усього населення міст даного типу (див. табл. 1). Відсоток самодіяльних у 13 неокругових містах Лівобережжя перебував у межах від 40,4% у Кобеляках до 56,4% в Миргороді. В абсолютних числах найбільше самодіяльного населення знаходилося в Охтирці – 11 434 чол. і Вовчанську – 10 150 чол. Найменше самодіяльних перебувало в Гадячі – 4 321 чол., Кобеляках – 4 721 чол. і Хоролі – 4 722 чол. [3, с. 494–510].

Найчисельнішою соціальною групою в неокругових містах 1926 р. були «господарі», яких налічувалося 26 282 чол., або 29,3% самодіяльного населення. У 12 неокругових містах «господарі» за чисельністю перебували на першому місці. Їх відсоток серед самодіяльного населення був у межах від 25,6% у Хоролі до 39,7% у Зінькові. І лише в Краснограді ця соціальна група мала третій показник. До речі, Красноград був єдиним периферійним містом регіону, в якому три основні соціальні групи: службовці, робітники і «господарі» мали відносну рівновагу, відповідно 25,1%, 20,5%, 19,9%. В абсолютних числах найбільше «господарів» нараховувалося в Охтирці – 3 760 чол., Вовчанську – 2 746 чол., Лебедині – 2 483 чол. Найменша кількість «господарів» була в Краснограді, Гадячі й Хоролі, налічуючи 1,1–1,2 тис. чол. [3, с. 494–510]. На відміну від округових центрів, у неокругових містах основну масу серед «господарів» становили не дрібні підприємці, а представники середнього капіталу, яких 1926 р. налічувалося 13 681 чол., або 52,1%. У 9 неокругових містах дана група перебувала на першому місці, становлячи від 46,5% у Пирятині до 70,5% «господарів» у Миргороді. У решті неокругових міст регіону цей показник перебував у межах 31,9–42%. В абсолютних числах найбільша кількість господарів, які працювали з членами сім'ї або членами артілі, знаходилась в Охтирці і Вовчанську, відповідно 1 900 чол. і 1 831 чол., найменша їх кількість була в Гадячі – 396 чол. Господарів-одинаків, тобто дрібних підприємців у неокругових містах Лівобережжя, нараховувалося 11 417 чол., або 43,4% усіх «господарів» у містах даного типу. У Краснограді, Хоролі, Вовчанську й Кобеляках господарі-одинаки становили більшість серед «господарів» міста, причому більшість

абсолютну – 53,6–61,9%. У решті периферійних міст цей показник дорівнював 26,7–48,2%. В абсолютних числах найбільше дрібних підприємців мешкало в Охтирці – 1 757 чол., найменше – в Краснограді та Миргороді, відповідно 600 і 610 чол. Слід також зазначити, що в Зінькові, Лебедині й Пирятині спостерігалась практично рівновага між представниками середнього капіталу і господарями-одинаками. Чисельність непманів у неокругових містах регіону 1926 р. дорівнювала 1 184 чол., або 4,5% «господарів». Характерно, що частка непманів серед загальної кількості «господарів» у містах обох типів була майже однаковою, що свідчить про стабільну тенденцію розвитку даної групи. Частка непманів серед «господарів» неокругових міст Лівобережжя перебувала в межах від 2,7% у Вовчанську та Лебедині до 8,5% у Пирятині. В абсолютних числах найбільше непманів знаходилась у Білопільлі – 180 чол., найменша їх кількість була в Краснограді – 49 чол. [3, с. 494–510].

Другою за чисельністю соціальною групою з часткою неокругових міст у 13,6% були робітники. Їх кількість 1926 р. сягала 13 600 чол., або 15,1% самодіяльного населення неокругових міст. Найвищий відсоток робітників серед самодіяльного населення мали Білопільля, Кобеляки, Красноград і Пирятин. Він перебував у межах 20–22,4%. Незначний відсоток робітництва був у Богодухові і Вовчанську, відповідно 8,9% і 9,3%. Абсолютні ж числа називають найчисельнішим робітничим містом серед неокругових Охтирку – 2 045 чол., Білопільля – 1 763 чол., Лебедин – 1 346 чол. Найменша кількість робітничого елемента знаходилась у Зінькові – 591 чол., Лохвиці – 632 чол., Богодухові – 678 чол. [3, с. 494–510]. Цікаво, що в жодному з неокругових міст регіону, робітники не становили більшості, що свідчить про відсталість міст даного типу в промисловому розвитку.

На долю неокругових міст припадало 9,1% службовців від їх загальної кількості, які мешкали 1926 р. у містах регіону. Чисельність представників цієї соціальної групи в містах даного типу налічувала 12 093 чол., або 13,5% самодіяльного населення. У Краснограді ця соціальна група посідала перше місце, маючи 1 409 чол., або 25,1% від усіх самодіяльних у місті. Значний відсоток службовців був у Пирятині, Гадячі, Хоролі, перебуваючи на рівні 17,4–18,7%. Найменшу частку службовців серед самодіяльного населення мали Зіньків – 7,7% і Лебедин – 9,8%. Кількісно, крім Краснограда, найбільше службовців знаходилося у Вовчанську й Охтирці,

відповідно 1 293 чол. і 1 212 чол., найменше у Зінькові – 435 чол. [3, с. 494–510].

У неокругових містах відсоток безробітних за 1926 р. був значно менший, ніж в округових центрах, становлячи 2,6% (2 376 чол.) самодіяльного населення периферійних міст. Найнижчий рівень безробіття, на рівні 1,4–2,2%, зафіксовано у Зінькові, Охтирці, Білопільлі, Лебедині, Вовчанську. Найвищим він був у Краснограді – 6% самодіяльних міста [3, с. 494–510].

На відміну від округових, у неокругових містах Лівобережжя відсоток «інших самодіяльних» за 1926 р. був майже вдвічі більший і дорівнював 39,5% (35 420 чол.) самодіяльного населення міст даного типу. Частка «інших самодіяльних» в неокругових містах була досить великою, становлячи 28,5% в Краснограді, сягаючи 47–48,7% у Богодухові, Миргороді і Вовчанську. В абсолютних числах найбільше «інших самодіяльних» знаходилося у Лебедині, Богодухові, Миргороді, Охтирці, Вовчанську, налічуючи від 3,5 тис. до майже 5 тис. осіб. Найменша кількість «інших самодіяльних» мешкало у Кобеляках – 1 473 чол., Гадячі – 1 525 чол., Краснограді – 1 598 чол. [3, с. 494–510].

Висновки. Отже, найбільшими за розміром і значенням у містах регіону були три соціальні групи: службовці, робітники і «господарі», які 1926 р. разом становили 68,2% самодіяльного населення. Кожна з соціальних груп в округових і неокругових містах мала різну вагу, що пояснюється характером і рівнем розвитку міст різних типів. Так, в округових містах провідна роль належала службовцям і робітникам, значно меншою була чисельність «господарів» та «інших самодіяльних», що пов'язано з більшою кількістю адміністративних установ і промислових підприємств в округових центрах. Не маючи такої промислової бази й адміністративної ваги, в неокругових містах, навпаки, найчисельнішою соціальною групою були «господарі», а також значно більший відсоток «інших самодіяльних», ніж в округових містах. Робітники і службовці перебували під більшим ризиком бути звільненими, а оскільки основна маса представників цих соціальних груп розміщувалась в округових центрах, то саме в них рівень безробіття був вищим, ніж у периферійних містах. Крім того, не всі, хто приходив у більші міста з села чи менших, неокругових міст, знаходив роботу, поповнюючи лави безробітних. Все ж, незважаючи на різні чинники, чисельність трьох основних соціальних груп зростала (особливо службовців і робітників).

Цілком очевидно, еволюція соціального складу самодіяльного населення у містах Лівобережжя в 20-х рр. XX ст. проходила з позитивною динамікою. Збільшення кількості самодіяльних відбувалося як в абсолютних числах, так і їх частки серед населення відповідних міст. Причому зростання не залежало від статусу міста чи його розмірів, а відбувалося у містах усіх типів і категорій. Основну масу самодіяльного населення становили представники трьох соціальних груп: службовці, робітники, «господарі». Із запровадженням непу і пожвавленням економічного життя, розвитком промисловості, особливо посилюється роль і вага робітників і службовців, які разом на середину 20-х рр. становили більше 50% самодіяльного населення. Проте, якщо збільшення кількості робітничого елементу є цілком зрозумілим (хоча робітники залишались на другому місці після службовців, чисельність яких була найбільшою), то зростання чисельності службовців, на наш погляд, є досить суперечливим. З одного боку, налагодження господарського життя країни, створення нових установ і організацій, покликаних контролювати, регулювати, забезпечувати функціонування усіх сфер суспільного життя викликало необхідність у збільшенні числа службовців. З іншого боку, по-перше: породжувало бюрократизм, тяганину, недовіру населення до адміністративного апарату; по-друге: перетворювало значну частину людського суспільства у підлеглу, підконтрольну, залежну від держави верству населення. На третьому місці, утворюючи досить значну величину, перебували «господарі». Серед «господарів» виділяються господарі-одинаки, які становили більшість; господарі, які працювали з членами сім'ї або членами артілі, а також неп-мани. Дві останні групи, особливо в округових містах, на середину 1920-х рр. значно збільшили своє представництво як в абсолютних числах, так і частки, що свідчило про віру в перспективу розвитку приватної справи, яку давав неп. Хоча в абсолютних числах кількість «господарів» та «інших самодіяльних» зросла, їх частка серед самодіяльного населення в деяких містах знизилась. Позитивним моментом є зменшення відсотку безробітних, що було зафіксовано в усіх 23 містах регіону. Усе це свідчить про великі перетворення, які відбулися у соціальній структурі міського населення не лише Лівобережжя, а й усієї країни в добу нової економічної політики.

Список літератури:

1. Бойко Н. К. Рабочий класс Украины в период социалистического строительства (анализ массовых статистических источников 20–30-х годов). Киев : Вища школа, 1990. 155 с.
2. Вологодцев И. К. Особенности развития городов Украины. *Труды комиссии по изучению перспектив развития городов*. Харьков, 1930. Вып. 1. С. 93–205.
3. Всесоюзная перепись 1926 года. Т. 29. Украинская Социалистическая Советская Республика: Правобережный подрайон. Левобережный подрайон. Отд. 2. Занятия / ЦСУ Союза ССР. Москва : [Б. и.], 1930. VI, 522 с.
4. Гринь Д. Соціальна стратифікація в містах України 1920–30-х років: історіографія та джерела. *Człowiek w historii vs historia człowieka. Monografia zbiorowa / red. Ihor Sribniak. Międzynarodowe konsorcjum naukowo-edukacyjny im. Luciena Febvra. Warszawa-Paryż 2021. С. 94–101. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/39876/1/D_Hryn_CwHvsHC_2021_IFF.pdf*
5. Жиромская В. Б. Советский город в 1921–1925 гг.: проблемы социальной структуры. Москва : Наука, 1988. 167 с.
6. Жиромская В. Б. Социальная и демографическая структура населения: вопросы комплексного изучения. *Историческая демография: проблемы, суждения, задачи*. Москва, 1989. Гл. 4. С. 44–63.
7. Изменение социальной структуры советского общества, 1921 – середина 30-х годов / [В. М. Селунская, Ю. С. Кукушкин, А. М. Панфилов и др.]. Москва : Мысль, 1979. 343 с.
8. Иванов С. Ю. Зміни чисельності та соціальний склад населення м. Харкова в роки НЕПу. *Красзнавство*. 2006. № 1–4. С. 178–182.
9. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. Київ: Глобус, Вік; Едмонтон: Канад. ін-т Укр. Студій Альберт. ун-ту, 1992. 176 с.
10. Корчак-Чепурківський Ю. Місто й село у смертності Наддніпрянської України. *Демографічний збірник*. Київ, 1926. Т. 4. С. 113–171.
11. Кравченко А. Соціально-професійна класифікація непманів українського міста. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2006. Вип. 15. С. 65–72.
12. Население в городах Украины по данным Всесоюзной городской переписи 15 марта 1923 года / ЦСУ УССР. Харьков : [Б. и.], 1924. XIV, 185 с. (Статистика Украины. Сер. 1, демография. Т. 2, вып. 2, № 55).
13. Очерки развития социально-классовой структуры УССР, 1917–1937 / [С. В. Кульчицкий, И. К. Рыбалка, Ф. Г. Турченко и др.] ; АН УССР, Ин-т истории. Киев : Наукова думка, 1987. 237 с.
14. Подгаецкий В. В. Города Украины в годы нэпа (вариант клиометрического подхода к анализу социальных структур). Днепропетровск : Изд-во ДГУ, 1994. 174 с.
15. Птуха М. Смертність у Росії й на Україні. Харків; Київ : [Б. в.], 1928. 195 с.
16. Сушко О. О. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємців в УСРР (1921–1929 рр.). Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2003. 96 с.
17. Ткачова Л. І. Соціальне обличчя української інтелігенції 20–30-х років. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 1992. Вип. 2. С. 68–74.
18. Турченко Ф. Г. Дрібнобуржуазні і буржуазні верстви в соціально-класовій структурі міського населення радянської України в 20-ті роки. *Питання історії СРСР*. Харків, 1978. Вип. 23. С. 30–39.
19. Турченко Ф. Г. Изменение в социально-классовой структуре городского населения в Советской Украине в 20-е годы : дис. ... канд. ист. наук. Харьков, 1976. 274 с.
20. Хоменко А. Сучасне українське місто в класовому відношенні (спроба соціальної характеристики). Харків : ДБУ, 1925. 44 с.

Zhmaka V. M. SOCIAL COMPOSITION OF THE CITIES POPULATION IN LEFT-BANK UKRAINE IN THE NEP ERA (1920s)

In the article, using the materials of the censuses of 1923 and 1926, as well as scientific literature, the author made an attempt to find out the social composition of the population of the cities of Left-Bank Ukraine in the 1920s, that is, in the nep. The dynamics of changes in the largest social groups of the population of the cities of the region for the period between the censuses of 1923 and 1926 was tracked.

It is noted that modernization processes of the 20s. twentieth century to the leading positions put forward new categories of the population, which the previous practice did not know. It is determined that the largest in size and importance in the cities of the region were three social groups: employees, workers and “owners”, who made up the vast majority among the amateur population. The number of these three main social groups has steadily grown (especially employees and workers), which is a considerable merit of the new economic policy.

It is emphasized that faith in nep has increased the number of single hosts, nep's and other "owners". Numerous were "other amateur", which included doctors, teachers, lawyers, clergy, military, technicians, servants, etc. At the same time, the percentage of unemployed decreased, and in all cities of the region.

It is noted that each of the social groups in the district and neocround cities had a different weight, which is explained by the nature and level of development of cities of different types. In particular, the district centers were dominated by employees and workers, which is associated with a large number of administrative institutions and industrial facilities. Instead, in neocratic, peripheral cities, the largest social group was the "owners", since cities of this type did not have such an administrative weight and a powerful industrial base.

In the end, the author concludes that during the years (and thanks to) the new economic policy there were significant changes in the social structure of the urban population not only of the Left-Bank, but of the whole country.

Key words: *city, Left-Bank, amateur population, social composition, workers, employees, owners, unemployed.*